

РОЗДІЛ І. КОМПЛЕКСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ «ЛІТЕРАТУРА НАРОДІВ УКРАЇНИ»

§1. ЛІТЕРАТУРА НАРОДІВ УКРАЇНИ: НАУКОВО-МЕТОДИЧНА ГІПОТЕЗА <https://doi.org/10.37835/263-01-1.01>

Постановка проблеми. Усі соціальні та політичні процеси в Україні часів незалежності проходили під егідою двох ключових питань: «Чия в країні влада?» і «Якою мовою ця влада говоритиме?». Зрештою, попередні 70 років існування України у складі суто політичного державного альянсу теж йшлося саме про це: від 1917 року до 1991-го точилася безперервна боротьба між автохтонним народом та засланими владою чужинцями. А перед тим ті самі ігри точилися від Переяславської ради 1654 року і до 1917-го. Станом на сьогодні перемоги не досягнув ніхто, триває війна. Війна власне за це: чия в країні влада і якою мовою ця влада говоритиме.

За владу борються економічні та політичні еліти різного походження, четверо з шести президентів України навчилися української після інавгурації. Переважна більшість населення інших пострадянських держав досі не диференціює у своїй свідомості росіян та українців, вважаючи останніх регіональним («южнорусским») ізводом перших. А найпарадоксальніше те, що доволі велика частина населення України вважає так само.

Єдиний наразі перепис населення України 2001 року продемонстрував несподівані та неприємні для прихильників тої точки зору факти: «За даними перепису населення 2001 р., 37,5 млн. осіб (77,8 % від загалу) є українцями і 8,3 млн. (17,3 %) – росіянами» (Інформаційно-аналітичні матеріали); «У національному складі населення

України переважна більшість українців, чисельність яких становить 37541,7 тис. осіб, або 77,8% від загальної кількості населення... Питома вага росіян у загальній кількості населення зменшилась на 4,8 відсоткових пункти і складала 17,3%» (Томенко).

На перший погляд ці цифри ні про що не говорять. Однак у них прихований глибинний конститутивний сенс. Тому що у міжнародному контексті є вихідна позиція, згідно з якою «визначаємо країни, в яких понад дві третини населення належать до однієї етнічної групи, як моноетнічні, а ті, в яких таких двох третин немає, як поліетнічні» (Каратницький, с.3-16). А дві третини – це 75 відсотків. Українців за переписом – 77,8 відсотків. Тобто, говорити про те, що ця держава є багатонаціональною, поліетнічною – немає підстав. Тим більше, що та ж міжнародна інституція, яка дала визначення національному статусу держав, продовжила це таким постулатом: «Моноетнічна країна має вдвічі більше шансів бути вільною, ніж багатоетнічна». Красномовний висновок.

Отже тепер, у синхронії, у державі Україна живуть автохтонний народ «українці» («Український народ і його предки були від найдавніших часів автохтонами на території сучасної України» (Енциклопедія українознавства с.34), корінні народи України – кримські татари, караїми і кримчаки («1. Корінний народ України - автохтонна етнічна спільнота, яка сформувалася на території України, є носієм самобутньої мови і культури, має традиційні, соціальні, культурні або представницькі органи, самоусвідомлює себе корінним народом України, становить етнічну меншість у складі її населення і не має власного державного утворення за межами України. 2. Корінними народами України, які сформувались на території Кримського півострову, є кримські татари, караїми, кримчаки» (Закон України «Про корінні народи України»)) та національні менши-

ни (Закон України «Про національні меншини (спільноти) України»), яких у різних пропорціях є понад 120. Найбільш суттєвою відмінністю національної меншини від корінних народів прийнято вважати те, що у переважаючій більшості випадків етноси, що належать до національних меншин України, мають за межами України однойменну державність, тобто: поляки – Польщу, росіяни – Росію, вірмени – Вірменію тощо. Звичайно, можуть сказати, що гагаузи, яких в Україні є 20 тисяч, своєї країни не мають, але, виявляється, існує така Гагаузія, автономний район в Молдові. Або, наприклад, роми (цигани) точно держави своєї ніде не мають, але для кочового народу це в принципі неможливо. Найбільше проблем виникло з провідною за кількістю національною меншиною, яка вперто не хотіла бути меншиною, а претендувала на статус автохтонного народу, з усіма належними специфікаціями, притаманними автохтону: мова освіти, діловодства тощо.

Але такою є ситуація в Україні станом на тепер, у синхронії. Натомість у діахронії, під кутом зору історичного розвитку, позиції етносів, які населяли нинішню територію нашої держави, могли бути і були принципово іншими, особливо у різних регіонах. Якщо починати «від джерел», то поступово тут жили «трипільці», «скіфи», «сармати», «анти» і десятки інших племен та народностей, які поступово і почергово створювали український етнос. Русь-Україна і сама мандрувала пограниччям Європи і Азії, і транзитом по ній проходили індоєвропейські та тюркські спільноти, залишаючи по собі сліди у мові та культурі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У радянські часи студентам філологічних спеціальностей українських університетів читали курс «Література народів СРСР». Зрозуміло, що дисципліна ця була наскрізь ідеологізована, у ній усі ці народи виглядали такими, що століт-

тями тільки й мріяли про те, як опинитися у «нерушимому союзі республік». Відомо також, що надзавданням цієї частини навчального плану було формування свідомості так званої «радянської людини», «національної за формою, соціалістичною за змістом».

Але майбутні філологи між тим все ж набували інформацію про грузинського «Витязя у тигровій шкурі» («Вепхісткаосані») Шота Руставелі, вірменського «Давида Сасунського» у викладі Ованеса Туманяна, білоруську лірику Якуба Коласа та Янки Купали, прозу Василя Бикова та інших письменників, про яких у шкільному курсі літератури, української, російської чи зарубіжної, не було ані слова, бо вони не підходили під жодне з цих визначень. Певний когнітивний сенс у цьому, безумовно, був, будь-яке знання є корисним, тим більше – знання про культуру держави, громадянином якої ти є. Як мінімум тринадцять національних літератур (15 мінус Україна і Росія) різною мірою, але входили до філологічної свідомості майбутнього вчителя літератури.

Мета дослідження. Актуальний культурний ареал України, по-перше, активно формується у чітко сформульованому українському напрямку, тобто – головними явищами культури України є літературно-мистецькі феномени, створені саме українськими митцями: письменниками, музикантами, художниками, кінематографістами тощо.

Більше того, саме український акцент є історично необхідним, оскільки попередні епохи української культури проходили під насильницьким гнітом інших домінуючих культур, під державною егідою яких перебували частини українського народу. Тому національна свідомість значної кількості українців є мішаною, такою, що складається з фрагментів культур-домінінтів, без усвідомлення їхньої соціальної та історичної ролі. Тож очевидно є неминучість створення саме українського історично-

мистецького фундаменту національного менталітету: українською мовою, літературою, музикою, фільмами тощо. Однак твердження, що українська культура (у синхронії чи діахронії) має або мала на території України монополію, навряд чи буде повністю достовірним. Власне, хоча б з того міркування, що різні частини країни адміністративно належали до різних державних, а значить – і культурних структур. Крім того, до етнічного складу населення України завжди і системно входили і входять не-українські етноси, які мають свою національну культуру (Список іншомовних письменників).

Визначення національної приналежності певної пошти у літературному процесі не завжди було однозначним, найчастіше доводиться обмежуватися фіксацією мови, якою написані твори (або більшість творів, або найбільш відомі твори) автора як показника приналежності до певної національної літератури.

Добір національних літератур відбувався як за ознакою присутності національності у результатах перепису населення України 2001 року, так і за наявністю власне фактів літературного життя цією мовою.

Відразу зазначу, що ми зі світоглядних міркувань не будемо ані наводити приклади, ані аналізувати одну не-українську етнічну структуру, яка на найближчі 50-100 років силою обставин випала з поля зору більшості пересічних українців, стала, токсичною, а саме – російську. Це не означає, що дослідники-літературознавці не будуть вивчати процеси, які відбуваються у рамках цієї теми, але ці дослідження набудуть статусу «закритих розробок», не для загалу, а для фахівців. Як були закритими, наприклад, наукові дослідження, пов'язані з державними та військовими таємницями. Це стосується також і білоруської культури, яка фатальним чином у ХХІ столітті опинилася у фарватері культури свого східного сусіда, який політично і соціально

майже поглинув усі автохтонні ознаки етносу: мову, традиції, літературу. Натомість польська література України слугуватиме матеріалом для окремого дослідження.

Виклад основного матеріалу.

■ Є всі підстави зважати на наявність на території сучасної України такого культурного явища як *кримськотатарська література*, яка створена корінним народом України (475 000 носіїв мови), що нараховує декілька десятків діючих письменників, що має свій літературний часопис (Йылдыз), твори якої неодноразово перекладені на українську (На нашій), яка ретельно досліджується (Кримсько-татарська література) і вивчається як спеціальність в українських ЗВО (Навчально-науковий інститут). Звісно, під кутом зору історії кримські татари, Кримське ханство виглядали як одвічні вороги українців, про це написані десятки гостросюжетних романів, складено сотні лірико-драматичних пісень, і це не може не впливати на сприйняття українцями кримськотатарської культури. Однак об'єктивно маємо усі підстави говорити про те, що у гіпотетичній навчально-науковій дисципліні «Література народів України» кримськотатарська література займатиме своє законне місце.

■ Історія євреїв в Україні почалася біля двох тисяч років тому (Жиди), практично безперервно триває досі, мала різноманітні, часом досить суперечливі аспекти співіснування з корінним населенням. Але, враховуючи те, що у період між Юдейською війною у складі Римської імперії (70 р.н.е.) та виникненням держави Ізраїль 1948 року євреї не мали своєї автономної державності (якщо не рахувати Єврейської автономної області зі столицею в Біробіджані у складі СРСР та Російської Федерації, у якій кількість власне євреїв завжди була мізерно малою), то євреїв цілком природньо можна було вважати корінним народом України. Єврейська література України (переваж-

но – мовою їдиш), ґрунтуючись на єврейській культурі та українському ландшафті може похвалитися неабиякими досягненнями у творах Шолом-Алейхема, Шмуеля Йосефа Агнона, Переца Маркіша, Лейби Квітка, автора гімну Ізраїлю Нафталі Імбера, Аврама Абчука, Петра Альтмана, Риви Балясної та багатьох інших. Дещо зі здобутків цієї літератури перекладено на українську (Антологія єврейської поезії). Дехто з єврейських літераторів застосовував мову їврит, дехто переходив на російську, а навіть – на українську, але вони залишалися єврейськими письменниками. І без єврейського компоненту історія культури України, історія літератури України буде, очевидно, неповною.

■ Історія **угорців** у Європі від 9 століття до наших днів є надзвичайно суперечливою, переселенці з Уралу зі своєю фіно-угорською мовою почувалися і сприймалися серед індоєвропейських племен чужинцями. За право говорити своєю мовою угорцям доводилося відчайдушно боротися, завойовувати своє місце, часом навіть шляхом революцій, у складі різних держав. Тому досі угорці, де б вони не жили, виборюють природні пріоритети, які можуть здаватися комусь і надмірними. У сучасному Закарпатті вільно існують повністю угорськомовні села з угорськомовними школами (Попович), а навіть єдиний в Україні національний заклад вищої освіти – Закарпатський угорський інститут імені невідомого нікому у «великій Україні» Ференца Ракоці II, князя Семигороддя 17-18 століття. Стоять пам'ятники угорському поету Шандору Петефі. Половина угорців Закарпаття мають угорські паспорти, науковці захищають дисертації в Будапешті. За наявності політичної волі оголосити Угорську Народну республіку і відійти у сепаратизм, прикрившись західним сусідом, який тільки на те й чекає – справа декількох тижнів (Мельник).

Звичайно, навчаючись угорською мовою, місцеві школярі вивчають класичну та сучасну (Петер Естергазі, Антал Гідаш) угорську літературу, особливо – творчість таких авторів, які писали про історію і культуру України, наприклад, Мор Йокаї або Адам Бодор. Крім того, є письменники, які або народилися, або мешкали у закарпатських населених пунктах: дитяча поетеса Ержебет Ошват, шахіст і поет Дьозо Віктор Екснер, поетеса Пірошка Рейхард, поет і новеліст Ласло Балла, його син поет Карой Балла, поет і критик Ласло Фабіан. Їхня творчість безумовно насичена реаліями Закарпаття і є невід’ємною часткою культурної свідомості уродженців цього краю. Більше того, виявляється «В Україні живе класик угорської літератури» (Любка 2021) – Золтан Мігаль Нодь, поет і романіст. Угорські літератори Закарпаття мають свій альманах «Együtt» (Разом), який багато років продюсує письменник та історик Дьордь Дупка.

■ Існують етноси, які ніколи не мали своєї державності. Ба більше, серед них є такі, які й не претендують на набуття державності, наприклад – цигани, або більш політкоректно – **роми**. Цей народ, історично проживаючи на теренах багатьох країн Європи, усюди зберігав свою культурну ідентичність, наповнюючи нею культуру народів країни перебування. Наприклад, густо насичена ромською складовою література та музика Іспанії, Росії, Угорщини. Репутація кочового народу часто є двозначною, далеко не всі готові визнавати право інших бути іншими (Любка 2015). Ромська мова, будучи індоєвропейською за походженням, на території України має декілька різних діалектів, але не має версії літературної (Данілкін). В Європі добре відоме ім’я ромської поетеси Папуші (Броніслави Вайс), в Україні знають поетів та перекладачів української літератури на ромську Лексу Мануша (Олександр Белугін) та Михайла Козимиренка. Безумовно, вивчення та

аналіз ромської літератури потребує значних додаткових зусиль, але відкидати факт наявності цієї гілки культури та літератури України було би недоцільним.

■ Тривалий час досить значна частина території України перебувала у складі Австро-Угорської імперії (Буковина, Галичина), у якій державною мовою була **німецька**. Цей факт не міг не відбитися на загальному стані культури цього регіону: і на мові навчання, і на мові літератури.

Тому Йосип Федькович і Ольга Кобилянська починали свій творчий шлях як німецькомовні автори. Тому зв'язки німецької та української культур є значними і виразними (Дорошенко), аж до легенд про німецьке походження Івана Франка. Тому час від часу виникає питання про те, що німецькомовні письменники Галичини та Буковини «забуті Україною» (Мельник 2006). А серед них є дійсно велети духу і культури, такі, як народжений у Львові і вихований у Винниках Леопольд фон Захер-Мазох, який написав про рідну Галичину чимало якісних текстів. Визнаний одним з провідних європейських поетів чернівецьчанин Пауль Целан. Містечко Броди на Львівщині пишеться тим, що у ньому народився видатний прозаїк ХХ століття Йозеф Рот, герої романів якого час від часу говорять українською. Вшанований, нагороджений багатьма літературними преміями у Німеччині уродженець Снятинщини прозаїк Манес Шпербер, для України особливо цінний автобіографічною трилогією «Всі прожиті дні». Карла-Еміля Францоza вчила у тернопільському Чорткові української мови няня-русинка, тому у його романах і повістях так часто йдеться про життя українців. Видатна чернівецьчанка Роза Ауслендер захопила своїми віршами душі європейських читачів.

■ Мало хто чув, але є в Україні такий етнос – **румеї**, призовські греки, які говорять і пишуть

свою румейською мовою, румеку глоса. Це архаїчна ще візантійських часів грецька мова, яку сучасні греки з Греції геть не розуміють (Нацменшини на лінії).

А румеї не тільки розмовляють, але й пишуть літературні твори. Починаючи з Георгія Костоправа, якого вважають засновником сучасної румейської літератури, його учня Антона Шапурми, який у свою чергу теж мав учня – Василя Бахтарова. До когорти «розстріляного покоління» потрапив поет і перекладач Василь Галла. Учнем Костоправа був і Леонтій Кір'яков, який активно розповсюджував румейську мову. Автором «Гімну греків України» став Донат Патрича. Популярним поетом-піснярем був Сергій Биков.

■ На півдні України розповсюджені поселення **болгар** різних історичних періодів (Павленко). Станом на сьогодні відновлено діяльність культурних болгарських товариств, вивчення болгарської мови та літератури у закладах вищої освіти, видання книг, підручників, періодичних видань (Малаш). Болгарська література України не може похвалитися численністю (Болгарські письменники), але тому були об'єктивні причини, як, наприклад, у випадку творчості Івана Мавроді, який починав як болгарський прозаїк, але через те, що у Другій світовій війні Болгарія була не союзником СРСР, його змусили поміняти мову. Натомість Віталій Бошков – письменник-полілінгв, який писав і гагаузькою, і болгарською мовами, не рахуючи й української. Дмитро Пейчев, художник і поет, чії книжки були видані, на жаль, не в Україні, а в Болгарії. Народилися, жили в Україні й писали про неї менш зазначені на шпальтах популярних медіа, але своєрідні та талановиті письменники: М. Бочваров-Бондар (Михайло Бачваров-Бондар), П. Бурлак-Волканов (Петар Бурлак-Вулканов), А. Жечева, В. Калоянов (Владимир Калоянов), А. Кострова-Терзівець, Н. Стоянов (Чумак 2024), Т. Стоя-

нов, М. Чепразова. Трагічно за умов історичного буревію завершилася доля Мішо Хаджійського (Мишо Хаджійски). Під жорна сталінських репресій потрапив не тільки сам письменник, мешканець легендарного харківського будинку «Слово» Микола Фуклев, але й його твори. Наші сучасники пишуть болгарською про сьогодні (Ковальова).

■ Після того, як у Декларації про незалежність Республіки Молдова (Declaration of Independence) офіційною мовою цієї держави було проголошено **румунську**, різницю між румунськими та **молдавськими** письменниками можна трактувати як регіональну, а не етнічну. Румуни Румунії називають молдаван «бессарабами». Мабуть, хизуються своєю «румунскістю».

Молдавська культура, особливо музична, ще з радянських часів в Україні була досить популярною, завдяки пісням гурту «Норок» («Про що плачуть гітари»), Софії Ротару, пізніше – Дана Балана. У 1940 році, коли Королівство Румунія зробило «жест доброї волі» і віддало Радянському Союзу Бессарабію, завдяки чому Молдова зі складу УРСР вийшла і стала окремою республікою, академік М.С. Державін опублікував у журналі «Советская наука» статтю «Происхождение молдавского народа», де неспростовно, у світлі вчення М.Марра, довів, що молдавани – це переважно слов'яни.

Здавна на тій молдовсько-румунсько-українській смузі фронтиру нуртували феномени, які важко відокремити одне від одного за соціо-психологічними ознаками, які й складають національний менталітет. Класик румунської літератури Міхай Емінеску юнацькі роки провів у Чернівцях, достатньо перекладений на українську. Про українсько-румунські відносини козацької доби писав свої романи Міхаїл Садовяну. Міжнародною зіркою світового масштабу на румунському небосхилі був літератор леонардівсько-

го калібру Мірча Еліаде. З молдовських авторів добре відомі в Україні імена Єміліана Букова, Андрія Лупана, Іона Друце. З Буковини родом були Георге Асакі, Іон Ватаману, Альфред Маргул-Шпербер та Сіміон Гочу, з Одещини – Ністор Кабак.

Висновки і перспективи подальших досліджень.

Перші кроки з впровадження до системи української освіти елементів «Літератури народів України» вже зроблені: до шкільного курсу «Українська література» внесено декілька кримськотатарських письменників, у курсі «Світової літератури» є твори єврейських авторів. Однак відсутня методологічна база та структура дисципліни. Пропонуємо зрушити з місця та систематизувати цей конгломерат з тим, щоби він набув прозорого та дидактично зрозумілого вигляду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань на тему: «Роль, значення та вплив громадянського суспільства на формування етнонаціональної політики єдності в Україні» / *Національна академія наук України. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи* URL: <https://kompravlud.rada.gov.ua/uploads/documents/32953.pdf>. (дата звернення: 13.10.2024)
2. Томенко М. Результати перепису населення/*Інститут політики*. URL: <https://polityka.in.ua/tomenko/content.php?id=pc01-2003-03>. (дата звернення: 13.10.2024)
3. Каратницький А. *A Good Year for Freedom / Freedom in the World The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties 1998-1999*. New York, 1999.
4. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Париж-Нью-Йорк, 1995. Кн. 2, [т. 11].

5. Закон України «Про корінні народи України». Ст.1. [URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-IX#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-IX#Text). (дата звернення: 13.10.2024)
6. Закон України «Про національні меншини (спільноти) України». [URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text). (дата звернення: 13.10.2024).
7. Список іншомовних письменників, народжених в Україні./ *Вікіпедія*. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA%D1%96%D0%BD%D1%88%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%85%D0%BF%D0%B8%D1%81%D1%8C%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D1%96%D0%B2,%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%85%D0%B2%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96>. (дата звернення: 13.10.2024)
8. "На нашій, не своїй землі": антологія різномовної поезії України. К., 1995. 413 с.; Сучасна кримськотатарська поезія. Вінниця, 2019. 75 с.
9. Кримсько-татарська література. Сімферополь, 2005.
10. Навчально-науковий інститут філології Київського національного університету ім. Т. Шевченка <https://philology.knu.ua/osvitni-prohramy/bak-opysy-op-ta-proh-nd/035-02-b-k/>; Навчально-науковий інститут філології та журналістики Таврійського національного університету ім. В. Вернадського <https://tnu.edu.ua/struktura/navcalno-naukovii-institut-filogii-ta-zurnalistiki-0/>. (дата звернення: 13.10.2024)
11. «Жида» /*Енциклопедія українознавства: Словникова частина*. Париж-Нью-Йорк, 1955-1995.
12. Антологія єврейської поезії: Українські переклади з їдишу. К., 2011. 704 с.

13. Попович О. Притисянська автономія: збереження культури чи угорський сепаратизм? *BBC News Україна*. 27 березня 2012 року. https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2012/03/120326_zakarpattya_separatyzm_nk. (дата звернення: 13.10.2024)
14. Мельник Р. Майже всі угорськомовні медіа на Закарпатті підконтрольні Орбану і поширюють проросійські наративи. *Детектор медіа*. <https://detector.media/infospace/article/221391/2024-01-05-mayzhe-vsi-ugorskomovni-media-na-zakarpatti-pidkontrolni-orbanu-i-poshyryuyut-prorosiyiski-naratyvy-doslidzhennya/>. (дата звернення: 13.10.2024)
15. Любка А. В Україні живе класик угорської літератури. Чули про нього? *Infopost*. 10 вересня 2021 року. <https://infopost.media/v-ukrayini-zhyve-klasyk-ugorskoyi-literatury-chuly-pro-nogo>. (дата звернення: 13.10.2024)
16. Любка А. “Варто поборювати власні стереотипи і вчитися мислити критично” *Міжнародний фонд Відродження*. 10 грудня 2015 р. https://www.irf.ua/andriy_lyubka_varto_poboryuvati_vlasni_stereotipi_i_vchitisy_a_misliti_kritichno/?fbclid=IwY2xjawHrFCVleHRuA2FlbQIxMAABHdnTJbhcfNQzc7J-xIvubM_QJVHPawC4DCTTfu6FNC22aZQAEP0aW4ylaw_aem_Mb8MUAG5WzUWvDF2J_gkgw. (дата звернення: 13.10.2024)
17. Данілкин О. Культура циган України: минуле й сучасність (за матеріалами єдиної в Україні державної циганської колекції, зібраної автором книги). Київ, 2001.
18. Дорошенко В. Зв'язки української літератури з німецькою. *Збруч*. <https://zbruc.eu/node/68078>. (дата звернення: 13.10.2024)
19. Мельник Л. Забуті Україною. *Німецька хвиля (Deutsche Welle)*. 22.12.2006. <https://www.dw.com/uk/%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D1%83%D1%82%D1%96-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%>

[D0%BE%D1%8E-%D0%BD%D1%96%D0%BC%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%96-%D0%BF%D0%B8%D1%81%D1%8C%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8-%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%D1%96-%D0%B1%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8/a-2479899](https://www.bgsleda.com/lichnosti/mihail_bachvarov-bondar/). (дата звернення: 13.10.2024)

20. Нацменшини на лінії розмежування: греки Приазов'я. *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/greeks-of-the-azov-sea/28989654.html>. (дата звернення: 13.10.2024)

21. Павленко В.В. Болгари в Україні/ *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В К., 2003. 688 с. http://www.history.org.ua/?termin=Bolhary_Ukraini. (дата звернення: 13.10.2024)

22. Малаш О.В. Болгарська література/ *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/%D0%91%D0%BE%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0#.D0.91.D0.BE.D0.BB.D0.B3.D0.B0.D1.80.D1.81.D1.8C.D0.BA.D0.B0_.D0.BB.D1.96.D1.82.D0.B5.D1.80.D0.B0.D1.82.D1.83.D1.80.D0.B0_.D1.82.D0.B0_.D0.A3.D0.BA.D1.80.D0.B0.D1.97.D0.BD.D0.B0. (дата звернення: 13.10.2024)

23. Болгарські письменники в Україні. http://abuodes.org.ua/literatura/pisateli_v_ukrajna/. (дата звернення: 13.10.2024)

24. Михайло Бачваров-Бондар — бессерабський мандрівний поет. https://www.bgsleda.com/lichnosti/mihail_bachvarov-bondar/. (дата звернення: 13.10.2024)

25. Петар Бурлак-Вулканов - поет бессарабських болгар. https://www.bgsleda.com/lichnosti/petar_burlak/. (дата звернення: 13.10.2024)

26. Владимир Калоянов. *Литературен свят*. <https://literaturensviat.com/?p=5802>. (дата звернення: 13.10.2024)

27. Чумак О. Ніко Стоянов: творчий шлях бессарабського поета, перекладача та багатогранного діяча в галузі болгарської мови. *Махала*. 14.01.2024. <https://mahala.com.ua/aktualne/niko-stoianov-tvorchyu-shliakh-bessarabskoho-poeta-perekladacha-ta-bahatohrannoho-diiacha-v-haluzi-bolharskoi-movy/>. (дата звернення: 13.10.2024)

28. Мишо Хаджийски. *Вікіпедія*. https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D1%88%D0%BE_%D0%A5%D0%B0%D0%B4%D0%B6%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8. (дата звернення: 13.10.2024)

29. Ковальова Г. Про війну, історію та вірність присязі: письменники Болграда Максим Мединський, Іван Ненов, Валерій Азманов. *Махала*. <https://mahala.com.ua/novyny/pro-viynu-istoriiu-ta-virnist-prysiazi-pysmennyky-bolhrada-maksym-medynskyu-ivan-nienov-valeriy-azmanov/>. (дата звернення: 13.10.2024)

30. Declaration of Independence of the Republic of Moldova. *Moldova.org*. <https://web.archive.org/web/20130830060305/http://www.moldova.org/page/declaration-of-independence-of-the-republic-of-moldova-487-eng.html>. (дата звернення: 13.10.2024)